

В. М. Мацюцький
Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

**ЗЕМЕЛЬНО-ПЕРЕДІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(1922–1930 рр.)**

Один із етапів історії української сільської громади припадає на радянський час і охоплює 1922–1930 рр. На цьому етапі сільська громада офіційно називалася земельною громадою [8, ст. 42]. Без всебічного вивчення земельної громади неможливо відтворити повну картину життя українського села в 1922–1930 рр.

На відміну від українських радянських істориків, які мало цікавилися земельною громадою, сучасні вітчизняні історики виявляють до неї великий інтерес. Огляд сучасної вітчизняної історіографії зроблено в статті ВячеславаКалініченка, опублікованій 2011 р. Автор розглянув доробок Вячеслава Анісімова, Ірини Кривко, Ганни Калініченко, Володимира Калініченка, Віталія Михайлюка, Олександра Михайлюка. Не залишилися без уваги праці Лади Скотнікової, Івана Рибака, Юрія Котляра, Оксани Ганжі, Володимира Олійника, Наталії Ковальової, Ганни Капустян[14]. Але є роботи, які випали з поля зору ВячеславаКалініченка. Непоміченими лишилися праці ВіктораМацюцького, Сергія Ляха, Тетяни Дацюк і Лариси Лехан[20; 18; 2].

У працях сучасних українських істориків чимало уваги приділено діяльності земельної громади[14; 19; 20]. Однак і в ділянці вивчення діяльності земельної громади зроблено ще не все. Цю прогалину треба заповнити.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб розкрити земельно-передільну діяльність земельної громади Лівобережної України.

Тут слід зробити застереження. Під Лівобережною Україною розуміється Лівобережний Лісостеп. У публікаціях, котрі з'явилися в 1920-х роках, сучасній науковій літературі, що стосується зазначеного періоду, Лівобережний Лісостеп розглядається як окремий регіон [12; 13; 21; 22; 25]. За впровадженням у 1923–

1925 рр. адміністративно-територіальним поділом Лівобережжя охоплювало терени Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Кременчуцької, Лубенської, Роменської, Прилуцької та Ніжинської округ. До 1925 р. ці землі перебували в складі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній (1925 р. губернії було ліквідовано).

Окремо слід зупинитися на генезі земельної громади.

Ядро сучасної вітчизняної історіографії земельної громади становить доробок Володимира Калініченка. У його працях висловлено чимало слушних думок [12; 13]. Але не з усіма висловленими В. Калініченком думками можна погодитися. Не можна прийняти, зокрема, його твердження, ніби з установами радянської влади діяльність сільської громади була паралізована [13, с. 126–127]. Інші дослідники переконливо довели, що сільська громада активно функціонувала. Вона розв'язувала різні питання місцевого значення, серед них земельні [15, с. 38; 16, с. 183, 186].

Земельний кодекс УСРР 1922 р. «легалізував» сільську громаду. Сільські громади стали офіційно називатися земельними громадами [8, ст. 42].

Зі сказаного випливає, що земельна громада не була новоутворенням. Вона постала з попередньої історичної форми сільської громади.

Однак, трактуючи земельну громаду таким чином і пов'язуючи її генетично з давнішою формою сільської громади, не можна випускати з уваги, що траплялися випадки, коли індивідуальні землекористувачі, які раніше перебували поза сільською громадою, об'єднувалися в самостійну нову громаду. Згідно із Земельним кодексом УСРР 1922 р. індивідуальний землекористувач міг здійснювати право на землю тільки в складі земельної громади [8, ст. 10]. У Лівобережному регіоні на момент ухвалення Земельного кодексу не всі індивідуальні землекористувачі входили до сільських громад. Кілька відсотків індивідуальних землекористувачів перебували поза сільськими громадами. Цю думку можна підтвердити даними земельного обстеження, проведеного ЦСУ 1922 р. Індивідуальні господарства, котрі входили до сільських громад, на Лівобережжі користувалися 90% придатної землі, відрубні

та хутірські господарства, що перебували поза сільськими громадами, – 3,9% [1, с. 107]. Відрубники й хutoryяни, які на момент ухвалення Земельного кодексу перебували поза сільськими громадами, з часом або ввійшли до давніх громад, або об'єдналися в самостійні нові громади [3, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; 4, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18, 39, 48, 70].

На початку 1920-х років земельні громади охоплювали переважну більшість індивідуальних землекористувачів, пізніше – усіх. У 1927 і 1928 рр. ЦСУ УСРР провело вибіркові обстеження фінансів земельних громад. За даними цих обстежень, у Лівобережному регіоні земельні громади охоплювали 98% людності, котра жила на їхній території. До земельних громад входили селяни та інші індивідуальні землекористувачі [25, с. IV, VII; 22, с. III, XII].

На Лівобережній Україні індивідуальні господарства користувалися землею у двох формах – общинній і дільничій. Залежно від форми землекористування громади можна поділити на передільні й подвірні.

Під передільними громадами розуміються громади з общинною формою землекористування. Закон дозволяв таким громадам проводити земельні переділи. За общинної форми землекористування кожен двір громади мав право на частку землі з її наділу, а громада мала право переділяти землю між дворами [8, ст. 93, 94].

Компетенція подвірних громад була вужчою від компетенції передільних. Подвірна громада, згідно із законом, не могла переділяти землю між господарствами. За дільничої форми землекористування двори мали право користуватися наділами незмінних розмірів [8, ст. 97].

Дільнича форма землекористування була генетично пов'язана з подвірною формою землеволодіння, поширеною в Лівобережному Лісостепу в дорадянську добу. Хибно було б думати, що общинна форма землекористування, на відміну від дільничої, являла собою щось цілком нове. На думку деяких українських науковців, в Україні не існувало общинного землеволодіння. Цієї думки дотримується, наприклад, Мирослав Попович. «На відміну від Росії, – пише науковець, – українське село не знало общинного

землеволодіння з регулярними переділами землі між господарствами» [24, с. 419]. Це помилкова думка.

Общинне землеволодіння в Україні було. На межі XIX–XXст. воно існувало в Лівобережному Лісостепу, Степу й Чернігівському Поліссі [11, с. 4]. У досліджуваному регіоні общинне землеволодіння наростало із заходу на схід. У південній (лісостеповій) частині Чернігівської губернії общинного землеволодіння не було. Тут цілковито панувало подвірне землеволодіння [11, с. 4]. Дещо інша картина спостерігалася в Полтавській губернії. Тут общинне землеволодіння існувало. Але його питома вага була невеликою. За відомостями російського історика Павла Зирянова, 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала 14,6% селянських земель Полтавщини [9, с. 37]. У Харківській губернії общинне землеволодіння переважало. За відомостями П. Зирянова, 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала 94,6% селянських земель Харківщини [9, с. 37].

Під час столипінської аграрної реформи питома вага общинної форми землеволодіння в Лівобережному Лісостепу зменшилася. Це пояснювалося виходом селян з громади на хутори й відруби та закріпленням черезсмужних ділянок у приватну власність. А в період аграрної революції, як буде показано на статистичному матеріалі нижче, питома вага общинної форми землеволодіння (за новою, радянською термінологією – землекористування) зросла.

Кількість земельних громад у Лівобережному регіоні не була сталою, а з року до року змінювалася. На жаль, відтворити цю динаміку неможливо. У джерелах бракує відомостей.

Дані про загальну чисельність земельних громад на Лівобережній Україні з'явилися тільки 1928 р. Ми маємо в своєму розпорядженні розбіжні відомості ЦСУ й Держплану УСРР. За даними ЦСУ, 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 7398 земельних громад. У Куп'янській окрузі їх налічувалося 817, в Ізюмській – 220, у Харківській – 1315, у Сумській – 832, у Полтавській – 1447, у Кременчуцькій – 760, у Лубенській – 575, у Роменській – 624, у

Прилуцькій – 445, у Ніжинській – 363 [22, с. XI, 18–19]. За даними Держплану, 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 8209 земельних громад. У Куп'янській окрузі їх налічувалося 749, в Ізюмській – 610, у Харківській – 1313, у Сумській – 915, у Полтавській – 1701, у Кременчуцькій – 918, у Лубенській – 657, у Роменській – 530, у Прилуцькій – 461, у Ніжинській – 355 [21, с. 28].

Змінювалося на Лівобережній Україні й кількісне співвідношення передільних і подвірних громад. Приблизне уявлення про цю динаміку дають матеріали Володимира Калініченка щодо поширеності общинної й дільничої форм землекористування. Серед зібраних дослідником відомостей є дані, котрі стосуються дев'яти округ Лівобережжя (Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Лубенської, Роменської, Прилуцької й Ніжинської). Володимир Калініченко створив статистичний ряд, який охоплює 1917–1929 рр. [13, с. 289–292].

Як уже зазначалося, під час аграрної революції на Лівобережній Україні зросла питома вага общинної форми землекористування. Тоді общинне землекористування існувало тільки в Харківській губернії. Про збільшення питомої ваги общинної форми свідчать дані В. Калініченка, які стосуються округ Харківської губернії (Куп'янської, Ізюмської, Харківської й Сумської). На території, де з 1923 р. існувала Куп'янська округа, 1917 р. общинна форма землекористування охоплювала 45% селянських земель, Ізюмська – 55%, Харківська – 33%, Сумська – 24%. 1923 р. в Куп'янській окрузі питома вага общинної форми становила 49,5%, в Ізюмській – 62%, у Харківській – 36%, у Сумській – 50% [13, с. 289, 290].

Харківська губернія відзначалася тим, що більшості місцевих селян був знайомий общинний передільний механізм. У період аграрної революції він надався селянам. За допомогою общинного передільного механізму нерідко здійснювали зрівняльний перерозподіл земель. Слід зауважити, що в зрівняльний перерозподіл було пущено не тільки поміщицькі та інші неселянські землі, а й землі частини селян. У деяких випадках здійсненню

зрівняльного перерозподілу передувало встановлення общинного порядку землекористування [17, с. 92].

Зі сказаного випливає, що під час аграрної революції на Лівобережній Україні зростала кількість передільних громад. Однак, говорячи про передільні громади, не можна випускати з уваги, що в зазначений період вони існували тільки в Харківській губернії.

У пореволюційні роки общинна форма землекористування й далі наступала на дільничу. Наступ общинної форми відбувався головним чином у районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. Тут звичайним явищем був перехід земельної громади від дільничої форми землекористування до общинної. Ось кілька прикладів. 26 травня 1925 р. загальні збори (сход) земельної громади хутора Донецький Борівського району Ізюмської округи законною більшістю голосів винесли ухвалу про перехід від дільничої форми землекористування до общинної [4, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 45–46]. 13 лютого 1926 р. аналогічне рішення ухвалив сход Веселівської земельної громади Липецького району Харківської округи, 2 листопада 1927 р. – сход Першої Пришибської земельної громади Андріївського району Ізюмської округи [4, ф. Р-850, оп. 4, спр. 51, арк. 10; ф. Р-1963, оп. 2, спр. 26а, арк. 319].

Тут слід зробити застереження. Загальні збори являли собою розпорядчий орган земельної громади. Робота сходу була основною формою її діяльності. Склад загальних зборів залежав від кількості дворів у громаді. Згідно із Земельним кодексом УСРР 1922 р. право брати участь у сході мали всі члени господарств громади, котрі досягли 18-річного віку. На позначення таких громадян вживався термін «повноправні члени». Кодекс установив найменшу кількість учасників загальних зборів, потрібну для ухвалення правосильних рішень. Обов'язковою умовою винесення правосильної ухвали з питання про встановлення чи зміну порядку землекористування була присутність представників не менше двох третин дворів і не менше половини повноправних

членів громади, з будь-якого іншого питання – присутність глав або представників не менше половини господарств [8 , ст. 53, 54].

Між 1923 і 1929 рр. питома вага общинної форми землекористування в районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи, істотно зростає. У Куп'янській окрузі вона збільшилася з 49,5 до 78,5%, в Ізюмській – з 62 до 68,1%, у Харківській – з 36 до 67,4% [13, с. 290, 292].

Сумська округа заслуговує окремої уваги. Вона опинилася поза районом «зростання масштабів общинного землекористування». На Сумщині питома вага общинної форми зменшилася з 50% 1923 р. до 49,6% 1929 р. [13 , с. 290, 292].

Ніжинська округа теж заслуговує окремої уваги. Тут з'явилося общинне землекористування. Однак його масштаби в Ніжинській окрузі були невеликими. 1929 р. питома вага общинної форми землекористування становила 2,2% [13 , с. 292].

Що стосується Полтавської, Лубенської, Роменської й Прилуцької округ, то в цих округах общинного землекористування не існувало. Тут індивідуальні господарства користувалися землею тільки в дільничій формі [13 , с. 290, 292].

У праці В. Калініченка немає відомостей стосовно Кременчуцької округи. Як джерело інформації можна використати службовий лист Кременчуцького окружного земельного відділу від 3 квітня 1926 р. Із нього видно, що на Кременчуччині панувала дільнична форма землекористування [26, ф. 27, оп. 6, спр. 722, арк. 52].

Отже, у пореволюційні роки на Лівобережній Україні тривало зростання кількості передільних громад. Деякі подвірні громади трансформувалися в передільні. Лєвова частка приросту чисельності передільних громад припала на район, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. У Ніжинській окрузі з'явилися передільні громади. Але тут їх було мало. У Сумській окрузі окреслилася тенденція до зменшення кількості передільних громад. Однак тут їх було досить багато. У Полтавській, Лубенській,

Роменській і Прилуцькій округах передільних громад не існувало. Те саме можна сказати й про Кременчуцьку округу.

Земельний кодекс УСРР 1922 р. дозволяв земельним громадам з общинною формою землекористування проводити загальні й часткові зрівняльні переділи землі. Такі переділи були покликані зрівнювати наділи індивідуальних господарств [8, ст. 94].

У період аграрної революції передільні громади активно переділяли землю. Часті переділи землі справляли негативний вплив на селянське рільництво. Постійні зміни місцеположення й розмірів наділу відбивали в селянина охоту добре обробляти землю [13, с. 146]. З огляду на це радянський законодавець установив часові обмеження щодо проведення зрівняльних переділів. Згідно із Земельним кодексом УСРР 1922 р. черговий загальний переділ орної землі можна було провести не раніше ніж закінчиться термін, потрібний для трикратного виконання прийнятої в громаді сівозміни [8, ст. 123]. У проміжках між загальними переділами дозволялися часткові переділи [8, ст. 125].

В Україні найпоширенішою сівозміною було трипілля. Лівобережжя не становило винятку [13, с. 204–207]. Володимир Калініченко зазначає, що трипільним передільним громадам можна було проводити загальні зрівняльні переділи орної землі не частіше ніж один раз на дев'ять років [13, с. 146]. Слід зауважити, що Наркомзем УСРР своїм розпорядженням від 1 вересня 1925 р. установив для трипільних громад і тих громад, господарства яких не дотримувалися жодних сівозмін, спеціальні обмеження. Таким передільним громадам можна було проводити загальні зрівняльні переділи орної землі не частіше ніж один раз на дванадцять років [26, ф. 27, оп. 5, спр. 289, арк. 368].

Нагляд за дотриманням земельними громадами встановлених вимог мали здійснювати державні органи. 1922 р. його було доручено волосним виконавчим комітетам [8, ст. 56, 122]. Наступного року цю справу переклали на районні виконавчі комітети [7, ст. 56, 122]. Обов'язковою умовою

запровадження в життя передільної ухвали була реєстрація її контрольним органом [8, ст. 122; 7, ст. 122].

Тут варто бодай схематично окреслити загальний зрівняльний переділ орних угідь. Орну землю громади розбивали на поля сівозміни (при трипіллі – озиме, ярове й парове). Кожне поле зазвичай складалося із різноякісних частин (за віддаленістю від селища, за родючістю тощо). З огляду на це поле розбивали на певну кількість гонів. Потім гони ділили на смуги. Кількість смуг у кожному гоні відповідала кількості земельно-розверстальних одиниць, які значилися за всіма господарствами громади. Після розбивки гонів на смуги проводилося жеребкування, і кожне господарство отримувало свою землю. Якщо за господарством значилося, наприклад, шість розверстальних одиниць, воно одержувало по шість смуг у кожному гоні [10, с. 25–27].

Загальні зрівняльні переділи орної землі були важливим явищем. На жаль, динаміку таких переділів відтворити неможливо. Попри всю важливість цього явища державні органи не вели точної статистики загальних зрівняльних переділів орних угідь. Це великою мірою пояснювалося тим, що багато земельних громад потай проводили дострокові «самочинні» переділи. У деяких місцях землю переділяли щороку. «Землі щорічно переділяються», – зазначав у квітні 1925 р. один із учасників ІХ окружного з'їзду рад Куп'янщини [23, с. 56].

Закономірно постає питання: чому земельні громади проводили дострокові «самочинні» переділи? Під час аграрної революції в руки селян перейшла значна частина поміщицьких та інших неселянських земель. Однак селянське малоземелля збереглося. У пореволюційний час кількість сільських жителів швидко зростала. Ми маємо в своєму розпорядженні дані про збільшення чисельності сільського населення, які стосуються 1927 р. За цей рік сільське населення Куп'янської округи зросло на 11,6 тис. чол., Ізюмської – на 10 тис., Харківської – на 28,2 тис., Сумської – на 13,2 тис., Ніжинської – на 8,1 тис. Станом на 1 січня 1928 р. в Куп'янській окрузі налічувалося 417 тис. сільських жителів, в Ізюмській – 374 тис., у Харківській – 1050 тис., у Сумській – 608 тис., у Ніжинській – 424 тис. Зрозуміло, що в міру збільшення

чисельності сільського населення зростала земельна тіснота. У Куп'янській окрузі середня величина душевого наділу за 1927 р. зменшилася з 1,305 дес. до 1,269 дес., в Ізюмській – з 1,24 до 1,21, у Харківській – з 0,931 до 0,906, у Сумській – з 0,793 до 0,775, у Ніжинській – з 0,807 до 0,791 [5, с. 250–251]. Зростаюча земельна тіснота штовхала до проведення дострокових «самочинних» переділів.

Цей чинник штовхав і до проведення «перших переділів». Як зазначалося вище, на Лівобережній Україні деякі земельні громади перейшли від дільничої форми землекористування до общинної. Перехід до общинної форми землекористування давав земельній громаді змогу провести «перший переділ».

Володимир Калініченко вважає, що головною турботою передільної громади (за його термінологією – общини) «було урівняння наділів як за площею, так і за якістю земель» [13, с. 146]. З цією думкою погодитись не можна. Зрівняння було не метою, а засобом досягнення мети. У Лівобережному регіоні громади переділяли орну землю на їдців [4, ф. Р-847, оп. 1, спр. 616, арк. 38; ф. Р-1472, оп. 2, спр. 63, арк. 2]. Переділ на їдців означав, що громада прагнула до того, щоб усі її члени були забезпечені землею як засобом прогодування. У Степу землезабезпеченість селян була ліпшою, ніж на Лівобережжі. Деякі степові громади переділяли землю на працівників [13, с. 146]. Переділ на працівників означав, що громада прагнула до того, щоб, з одного боку, жоден працівник не залишився без роботи, а з другого, – щоб ніхто не отримав землі більше, ніж зможе обробити власними силами.

Кількість загальних зрівняльних переділів орної землі з року до року зменшувалася. Це певною мірою пояснювалося тим, що державні органи не дозволяли земельним громадам проводити дострокові переділи. Лінію державних органів можна проілюструвати на прикладі Чугуївського районного земельного відділу Харківської округи. У 1924/25 р. він не дозволив провести переділи землі Кам'яноярській, Граківській, Старопокровській і Новопокровській земельним громадам [26, ф. 539, оп. 3, спр. 1023, арк. 75, 76].

Ще однією причиною зменшення кількості загальних зрівняльних переділів орної землі була інтенсифікація селянського рільництва. Інтенсивне рільництво виключало часті переділи. Як зазначалось вище, у Сумській окрузі в пореволюційні роки окреслилася тенденція до зменшення кількості передільних громад. Це також певною мірою пояснювалося інтенсифікацією селянського рільництва. Селянське господарство зазнавало еволюції. Земельна громада теж еволюціонувала. Якщо головною турботою традиційної передільної громади було задоволення найелементарніших споживчих потреб громадян, то нова громада ставила собі за мету підвищення продуктивності свого наділу. Сумський окружний виконавчий комітет, повідомляючи про участь земельних громад в окружному сільськогосподарському конкурсі 1928 р., зазначав: «Конкурс довів, що вже низка земгромад запровадила у себе правильну [багатопільну] громадську сівозміну, поширила травосіяння у зайнятому парі, регулярно ... [застосовує] гній та штучне угноєння і раціонально обробляє землю та переводить засів, влаштувала ... [громадські] прокатні, зерноочисні ... пункти і переводить засіви хлібів чистосортним насінням» [6, с. 16].

Деякі громади проводили часткові переділи орної землі. Унаслідок часткового переділу двори, кількість членів яких зросла, отримували землю, відрізану від наділів дворів, кількість членів яких зменшилася. Наприклад, 25 березня 1927 р. загальні збори Шевченківської земельної громади Люботинського району Харківської округи винесли ухвалу про наділення землею новонароджених. Було намічено, зокрема, прирізати до наділів дворів, де були новонароджені, землю, відрізану від наділів дворів, окремі члени яких померли [4, ф. Р-144, оп. 4, спр. 7, арк. 8].

Громади проводили також переділи сіножатей. У багатьох місцях сінокісні вгіддя переділяли щороку. Сіножаті громада переділяла, як правило, перед косовицею [26, ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 14, 15].

Таким чином, передільна діяльність земельної громади була важливим явищем. Вона справляла значний вплив на життя села.

Література

1. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов. – М. : Наука, 1977. – 316, [4] с.
2. Дацюк Т. К. Самоврядування на селі, побут і духовний стан українського селянства у період непу (1921–1929 рр.) / Т. К. Дацюк, Л. Б. Лехан // Інтелігенція і влада. Сер. : Історія. – 2010. – Вип. 20. – С. 93–102.
3. Державний архів Сумської області.
4. Державний архів Харківської області.
5. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України : рік перший. – Х. : Харполіграф, 1929. – XXXIV, 348 с.
6. Звіт Сумського окружного виконавчого комітету за 1927–1928 роки V(ХІІ) окружному з'їзду рад. – Суми : Суми-Друк, 1929. – 72 с.
7. Земельний кодекс УСРР зі змінами й доповненнями до 1 жовтня 1925 року та з алфаветним покажчиком. – Х. : Юрвидав, 1926. – 136 с.
8. Земельный кодекс УССР : утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г. – Х. : Изд. Наркомзема, 1923. – 31, [1] с.
9. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России : 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов. – М. : Наука, 1992. – 256 с.
10. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии / Харьковский сборник. – Х., 1893. – Вып. 7. – С. 1–29.
11. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / В. В. Калиниченко // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 266. – С. 3–12.
12. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1991. – 131 с.
13. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : іст.-екон. дослідж. / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 398, [2] с.
14. Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі УСРР у сучасній українській історіографії / В. В. Калініченко // Вісник національного

технічного університету «ХПІ». – 2011. – № 37 : Актуальні проблеми історії України. – С. 87–94.

15. Калініченко В. В. Сільська громада та її трансформація в земельну громаду в Наддніпрянській Україні (1917–1922 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 871 : Історія України. Українознавство : іст. та філос. науки. – Вип. 12. – С. 38–44.

16. Калініченко Г. В. Генезис земельної громади в Україні та аграрна політика більшовиків (1917–1922 рр.) / Г. В. Калініченко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – 2009. – Вип. 35. – С. 182–190.

17. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 184 с.

18. Лях С. Р. Селянин як політик / С. Р. Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : колект. моногр. у 2 ч. – К. , 2010. – Ч. 1. – С. 159–182.

19. Мацюцький В. М. Діяльність земельної громади Лівобережної України в соціальній сфері (1922–1930 рр.) / В. М. Мацюцький // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер. : Історія та географія. – 2013. – Вип. 49. – С. 49–53.

20. Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 396 : Історія. – Вип. 29. – С. 115–123.

21. Місцеві бюджети України, 1927–28 р. : матеріали поспільного обліку, вибіркового обслідування райсільбюджетів та обліку самооподаткування. – Х. : Госп-во України, 1930. – 35, [1] с.– (Статистика України; № 183 : Сер. 6, т. 5, вип. 6).

22. Низові бюджети України, 1926–27 р. : (районові, сільські, земгромад). – Х. : Вид. ЦСУ УСРР, 1929. –XIV, 49, [1] с.– (Статистика України; № 157 : Сер. 6, т. 5, вип. 5).
23. Отчет IXокружного съезда советов Купянщины. – Купянск : Красная печать, 1925. – 90 с.
24. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
25. Фінанси земельних громад, 1925–26 р. : вибіркове обслідування. – Х. : ЦСУ УСРР, 1928. – XXV, 37, [1] с.– (Статистика України; № 125 : Сер. 6, т. 5, вип. 3).
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.